

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавничарада:

Борис ПАТОН – голова
Любомир ВІНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Іван КУРАС • Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО
Омелян ПРИЦАК • Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ – головний редактор
Ярослав ДАШКЕВИЧ – заст. головного редактора
Ігор ГИРИЧ – відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО • Іван БУТИЧ
Сергій БЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦІК • Всеволод НАУЛКО
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК
Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДУРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 8

Серія
ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ ТА РОЗВІДКИ
(1906–1916)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2007

ББК 63.3 (4 УКР)
Г91

*Випущено на замовлення Державного
комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою «Українська книга»*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядники Мирон КАПРАЛЬ, Андрій ФЕЛОНЮК

Автори коментарів: О.Вінниченко, Л.Войтович,
М.Капраль, Я.Книш, О.Кулчицький,
С.Панькова, Л.Тимошенко, А.Фелонюк

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-484-0 (т. 8)

- © Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, 2007
- © Коментарі, автори, 2007
- © Видавництво «Світ», дизайн та художнє оформлення, 2007

РОЗДІЛ IV

НЕКРОЛОГИ

ПАМ'ЯТІ ЯКОВА ШУЛЬГІНА

Дня 14 (27) падолиста 1911 р. відійшов від нас дійсний член Наукового товариства ім. Шевченка¹ і Київського українського наукового товариства* Яков Шульгин, один з характеристичніших представників українського життя 1870-х рр., визначний український історик і чоловік пам'ятний ідеалістичним настроєм і чистотою свого характеру.

Потомок щирого українського роду*, в якому живо заховувалися етнографічні й українофільські традиції, Яков Миколайович Шульгин, рано стративши батька, мав щастя виховуватися в домі свого дядька — одного з найвизначніших представників тодішніх київських наукових, поступових кругів професора Київського університету Віталія Яковлевича Шульгіна*. Не маючи власної родини, Віт[алій] Шульгин щиро займався сім'єю свого брата і дуже дбав про розвій та освіту свого племінника. Початки свідомості малого Якова (родженого р. 1851) припали на пам'ятні часи загального суспільного розбудження Росії по кримській війні, і дім його дядька відбивав в собі дуже живо тодішні хвилі загального піднесення. Вчитися йому довелося в найбільш поступовій з київських гімназій, другій*, — котрою кермував один з ініціаторів київських недільних шкіл Слепушкін*, а вчилу там немало визначних потім учених й педагогів (між іншими Драгоманів і Житецький). Під впливами дядька інтереси Якова Ш[ульгіна] рано звернулися до історичних наук, і потім вони були підтримані як гімназичною, так і університетською наукою: вступивши до Київського університету*, Яков Ш[ульгин] працював під проводом Антоновича і Драгоманова; заразом, одначе, пильно віддавався також педагогічній роботі, вважаючи її завданням свого життя, й багато працював по різних початкових школах*. Одержавши в тім часі невеликий спадок*, він відділив з своєї частки тільки деяку суму на довершення своєї освіти, з решти ж утворив невеличкий фонд*, що мав служити на заснування українських народних шкіл, скоро тільки буде на те спромога. Сам же покійник, скінчивши 1874 р. університет, виїхав у довшу подорож за кордон; розширяв свої наукові відомості, слухаючи виклади по різних університетах*, і приглядався до суспільно-політичних відносин (з подорожі сеї посилав і кореспонденції до різних газет). Між іншим зблизившись до українських емігрантів, що осідали тоді в Женеві з Драгомановим на чолі, Ш[ульгин] став брати участь в їх виданнях, і пізніше на сі женецькі українські видання був обернений шкільний фонд Як. Шульгіна, з огляду, що на відкриття українських шкіл не було близької надії.

¹ Прийнято на засіданні Історичної секції 27 лютого 1912 р.

Вернувшись з подорожі, покійний почав шукати собі заняття по серцю — ділив свій час між педагогічною роботою і газетною, спочатку в Києві, потім в Одесі; але перше ніж наладилося його життя, спала на нього пригода, яка розбила всі його плани: 1879 р. його вислано “адміністративним порядком” з Одеси на Сибір* і там протримано без усякої причини чотири роки! Се тяжке заслання сильно підірвало і без того несильне здоров’я покійника, а, крім того, коли його нарешті повернено, — закрило йому дорогу до школи яко неблагонадъожному. Одначе ся неможливість віддатися педагогічній роботі з тим більшою силою звернула покійного до занять наукових, історичних. Приїхавши з заслання до Києва і займаючись тут приватними лекціями, він зайнявся студіями над історією України XVII—XVIII в., і власне що зроблено було ним на історичнім полі, зроблено в сім часі, від повороту з заслання до виїзду з Києва на службу до Єлисаветграда. Я.Ш[ульгин] зайнявся ближче т. зв. “Коденською книгою” — протоколами воєнно-судної комісії, що судила в м.Кодні людей, замішаних в гайдамацтві в рр. 1769—1771, і при загальній бідності документального матеріалу для історії Коліївщини становить дуже важне джерело для пізнання її. Заразом виясняючи собі неясне становище Росії в сій історії, Я.Ш[ульгин] спинився взагалі над трагічним конфліктом українського громадянства з політикою російського правительства: контрастом великої віри українців в прихильність московського царя і надій, які покладали вони, особливо народні маси, на поміч московського правительства, — і тих гірших розчарувань, які їм ся політика принесла. Як довідуємося від близьких приятелів покійного¹, він представляв собі план своєї праці в трьох частинах: а) відносини російського правительства до Гетьманщини після р. 1654; б) відносини російського правительства до правобережних українців, що зісталися під Польщею; в) “непорозуміння 1768 р.”. Таким чином, се криваве “непорозуміння”, коли український нарід підіймався в тім переконанні, що чинить волю російського правительства і дістане від нього поміч для визволення від Польщі, і був за те криваво приборканий російським правительством на спілку в польським, — в обробленні покійного мало являтися завершенням цілого ланцюга таких “непорозумінь”, які почали виникати зараз же після 1654 р.

З задуманої таким чином трилогії покійний насамперед обробив огляд відносин чи конфліктів російського правительства до Гетьманщини, на ґрунті політичним і соціальним. Але хоч огляд сей написано дуже лагідно й обережно, все-таки він не побачив світу в Росії (тодішня “Киевская старина” Ф.Лебединцева його не прийняла, і надрукований з сеї праці був тільки один розділ в часоп[ісі] “Северный вестник”*, 1887). Праця ся вийш-

¹ Спомини В. Ів. Щербини — виходять в X кн. “Записок” Київського наукового товариства.

ла згодом уже в 1899 р. в наших “Записках” (т. XXIX і XXX)*. Друга частина, де автор, очевидно, мав між іншим спинитися на відносинах російського правительства до Палієвої козаччини і до гайдамаччини 1734 р., що дав такі сильні аналогії до Коліївщини, — зісталася ненаписаною. Покійний взявся просто до оброблення історії Коліївщини для нової “Киевской старины”, веденої Старою громадою, до котрої він стояв дуже близько*. В 1890 р. тут і появилася головна праця покійного: “Очерк Колиивщины по неизданным и изданным документам 1768 и ближайших годов” (вийшла того ж року осібно, потім переложена і по-українськи в XX т. “[Руської] історичної бібліотеки”)*.

Праця ся оперта головно на студіюванні коденської книги; мемуарну польську літературу Коліївщини покійний, зовсім справедливо, цинив дуже невисоко і відсунув на другий план. На підставі зібраного матеріалу покійний історик насамперед подає відомості про ватажків і військову організацію гайдамаків, стараючись вияснити одноцільність і організованість руху, далі спиняється над участю різних народних елементів в нім: селян місцевих, гетьманців, запорожців; описує репресії польські і вкінці — відносини до Коліївщини російського правительства і різних російських діячів; ся остання глава має вповні відмінний характер і власне входить в той загальний план українсько-російських непорозумінь, задуманий автором. Переваження документальними подробицями, які автор, не маючи змоги видати свого актового матеріалу осібно, вводив до тексту, і деякий брак судильності і прозорості викладу були причиною, що ся праця покійного автора не знайшла ширшого розповсюдження, але в наукових кругах була прийнята прихильно і зісталася досі головною працею з історії Коліївщини*. Тільки з боку польських істориків погляд на Коліївщину, як прояв соціального і національного протесту — безпосереднє продовження козаччини, проведений покійним у сій праці, викликав гострі атаки, на котрі відповідав і автор, і редакція “К[иевской] старины” (власиво Антонович)*.

Для характеристики історичних поглядів покійного характеристична також невеличка його статейка про П.Полуботка в “К[иевской] старине” 1890 р.* Вона мала служити певною поправкою до різкого осуду діяльності Полуботка, даного Лазаревським всупереч традиційним поглядам на нього, підтриманих Костомаровим*. Признаючи Полуботка сином свого часу, так що його господарство було тільки типовим тодішнім старшинським господарством тих часів, покійний висував ідейні мотиви суспільної діяльності Полуботка, і хоч кінець кінцем не важився зняти з нього обвинувачень за його приватну діяльність і зіставив його людиною негарною, “гріховним сином свого часу”, але все-таки, хоч і в дуже обережній формі, старався зрівноважити сей осуд признанням безкорисних, патріотичних побудок в його політичних виступах.

Ся цінна і дуже сильна як на неприхильні обставини наукова робота покійного урвалася з початком 1890-х рр. З приватних лекцій трудно було прогодувати родину, а взявши посаду в елісаветградськiм відділі державного банку, покійний не міг в сій глухій провінції вести далі своїх наукових занять. Аж 1899 р. він покинув сю службу і вернувся до Києва: його неблагонадъожність була нарешті забута і він міг почати педагогічну діяльність — рівно через 25 літ по скінченні університету, коли його товариші вже вислужували пенсію. Спочатку він вчив в одній з приватних гімназій, потім дістав посаду в державній “першій” гімназії*, де вчив до самої смерті. На сей час припадає його участь в наших виданнях: він надрукував тоді в “Записках” згадану свою давнішу працю “Україна після 1654 року” (1899), статтю про свого елісаветградського приятеля В.Ястребова, з нагоди його смерті (Ibid., XXX, 1899) і ширше справоздання з книги Еварницького “По следам запорожцев” (т. XXXIV, 1900) — все підписане буквами Л. Ч.* Пізніше педагогічна робота забрала всю енергію покійного — та й сили вже були не ті, підірвані всякими недогодами. Покійний близько стояв до українського життя, інтересувався ним живо, був одним з ближчих учасників заснування “Українського наукового товариства”* в Києві, засідав в його раді, — але працювати науково не мав уже сил.

Проте ніхто не думав, що кінець його такий близький. Нагло на лекції в гімназії дістав він серцеву атаку, потім іще в додаток, коли його відвозили додому з гімназiального шпиталю трамваєм (!), сильно перестудився і за кілька день його не стало.

Честь його пам'яті!..

...вона спіткнулася на митр[ополиті] **Алексії в 1893 р.** — Алексій (до постригу Лавров-Платонов Олександр Федорович) (1829—?) — церковний діяч, професор церковного законодавства, від 1885 р. єпископ Литовський і Віленський.

...не маючи здібностей і темпераменту лектора, не мав популярності і не шукав її — детальніше про викладацькі здібності Є. Голубинського див.: Смирнов С. Е. Е. Голубинский (Некролог). — С. 24.

В 1900 р. московські “Чтения” під своєю цензурою надрукували першу половину другої частини його праці... — йдеться про: История Русской Церкви. Период второй, Московский. Том II, от нашествия монголов до митрополита Макария включительно. Первая половина тома // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских. — М., 1900. — Кн. 1 (192-я). Окремою книгою. — М., 1900.

...й історію канонізації (1901–1904)... — йдеться про: История канонизации святых в Русской Церкви. Изд. 2-е испр. и допол. — М., 1904.

с. 573 (Сей том друкується тепер в такому виді, як він тоді лишився в московських “Чтениях”) — окремою книгою був надрукований: История Русской Церкви. Период второй, Московский. Том II, от нашествия монголов до митрополита Макария включительно. Вторая половина тома // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских. — М., 1916.

А.Ф.

Пам'яті Якова Шульгина

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Пам'яті Якова Шульгина // ЗНТШ. — Львів, 1912. — Т. CVII. — Кн. 1. — С. 5–9; Передрук // Збірник на пошану Олександра Яковича Шульгина (1889–1960) // ЗНТШ. — Париж; Мюнхен, 1969. — Т. CLXXXVI. — С. 169–174. Автограф зберігається в: ЦДІА України в Києві. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 244, арк. 35–39 зв.

Шульгин Яків Миколайович (народився 19.02.1851 р. у Києві — помер 27.11.1911 р. у Києві, похований на Байковому кладовищі) — український історик, педагог і громадський діяч. Дослідник історії Коліївщини.

Бібліографія праць Я. Шульгина: Ішук-Пазуляк Н. Яків Миколайович Шульгин // 125 років київської української академічної традиції. / Ред. М. Антонович. — Нью-Йорк, 1993. — С. 217.

Література: Жуковський А. Шульгин Яків // Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні. — Львів, 2000. — Т. 10. — С. 3903; Є[фре]мов С. “Євангельський юноша” — Пам'яті Якова Шульгина // Рада. — К., 1911. — Ч. 259; *Ішук-Пазуляк Н.* Яків Миколайович Шульгин // 125 років київської української академічної традиції / Ред. М. Антонович. — Нью-Йорк, 1993. — С. 195–218; *Наріжний С.* Я. М. Шульгин і його наукова праця // Наша культура. — Варшава, 1937. — Кн. 4 (24). — С. 209–216; Кн. 6–7 (26–27). — С. 302–310; *Погорельська Л.* Яків Шульгин // Тризуб. — Париж, 1931. — Ч. 49–50. — С. 8–11; *Т-ро П. Е.* Пам'яті Якова Миколайовича Шульгина (1851–1911) // Світло. — К., 1911. — Листопад. — С. 63–64; Уривки із спогадів Олександра Яковича Шульгина // Збірник на пошану Олександра Яковича Шульгина (1889–1960) // ЗНТШ. — Париж; Мюнхен, 1969. — Т. CLXXXVI. — С. 226–256; *Щербина В.* Пам'яті Якова Шульгина (з портретом) // Записки Українського наукового товариства в Києві. — К., 1912. — Кн. X. — С. 5–13.

с. 575 ...дійсний член Наукового товариства ім. Шевченка і Київського українського наукового товариства... — Я. Шульгина обрали дійсним членом НТШ

серед перших кандидатів 1 червня 1899 р. (Хроніка НТШ. — Львів, 1900. — Ч. 1. — С. 15, 63). 29 квітня 1906 р., коли відбулося перше засідання Українського наукового товариства в Києві, він став членом бюро і заступником секретаря (Грушевський М. Українське наукове товариство в Києві і його наукове видавництво // Записки Українського наукового товариства в Києві. — К., 1908. — Кн. I. — С. 5).

Потомок широкого українського роду... — О.Оглоблин припускав, що рід Шульгиних походив із міщанського або міщансько-козацького середовища м.Хорол (Полтавщина) (Оглоблин О. Предки Олександра Яковича Шульгина // Збірник на пошану Олександра Яковича Шульгина (1889–1960) // ЗНТШ. — Париж; Мюнхен, 1969. — Т. CLXXXVI. — С. 67). Дід Якова зрусифікував прізвище Шульга, додавши закінчення -ин. Представники старшої гілки роду були відомими українофобами — це Віталій Шульгин, засновник і редактор газети “Киевлянин” та його син, двоюрідний брат Якова, Василь Шульгин (1878–1976) — відомий російський націоналіст, політичний діяч, автор публіцистики антиукраїнського спрямування.

...професора Київського університету Віталія Яковлевича Шульгина — Шульгин Віталій Якович (1822–1878) — магістр російської історії, екстраординарний професор кафедри всесвітньої історії Київського університету (1858–1862). Автор підручників із всесвітньої історії для середніх шкіл, наукових праць “Південно-Західний край в останнє двадцятип’ятиліття” (1865), “Історія Університету Св. Володимира за перше 25-ліття його діяльності” (1860) та ін. Засновник та редактор монархічної газети “Киевлянин” (1864–1878). Його консервативна позиція спричинила напруження стосунків із племінником, що зрештою призвело до розриву стосунків. Зі спогадів його товариша і родича В.Щербини довідуємося, що він згодом шкодував про це (Щербина В. Пам’яті Якова Шульгина. — С. 5).

Вчитися йому довелося в найбільш поступовій з київських гімназій, другій... — навчався в гімназії у 1862–1869 рр., де вчителями були П.Житецький, М.Драгоманов, М.Владимирський-Буданов, А.Юркевич (Щербина В. Пам’яті Якова Шульгина. — С. 6).

...з ініціаторів київських недільних шкіл Слепушкін... — Слепушкін І.І. разом із проф. Київського університету П.Павловим провадили офіційний нагляд за діяльністю першої в Росії недільної школи, відкритої у Києві 11 жовтня 1859 р. (Струнина Л. Первые воскресные школы в Киеве // Киевская старина. — К., 1898. — № 5. — С. 290). На час навчання Я.Шульгина І.Слепушкін був директором гімназії.

...вступивши до Київського університету... — закінчив університет у 1874 р. Наукові дослідження проводив під керівництвом В.Антоновича, М.Драгоманова, М.Бунге.

...пильно віддавався також педагогічній роботі, вважаючи її завданням свого життя, й багато працював по різних початкових школах — про педагогічний потяг Я.Шульгина див.: Щербина В. Пам’яті Якова Шульгина. — С. 7.

Одержавши в тім часі невеликий спадок... — спадок обчислювався в сумі 15 000 карбованців.

...утворив невеличкий фонд... — фонд із капіталом у сумі 12 000 карбованців планував витратити їх на відкриття середніх шкіл, але, зважаючи на посилення репресій проти української інтелігенції, вирішив скерувати кошти на видання журналу “Громада”, який у 1878 р. у Женеві розпочав видавати М.Драгоманов (Ішук-Пазуляк Н. Яків Миколайович Шульгин. — С. 198–199).

...розширяв свої наукові відомості, слухаючи виклади по різних університетах... — 3 000 карбованців Я.Шульгин витратив на удосконалення своєї освіти за кордоном. Він з цією метою близько двох років перебував у Відні, Мюнхені, Страсбурзі, Парижі. Половину цього часу провів у Женеві, де допомагав видавати “Громаду” (Щербина В. Пам’яті Якова Шульгина. — С. 7–8).

с. 576 ...1879 р. його вислано “адміністративним порядком” з Одеси на Сибір... — повернувшись восени 1878 р. до Києва, Я.Шульгин короткий час працював у “Київском телеграфі”, згодом переїхав до Одеси, де крім педагогічної роботи проводив підпільну діяльність з видання нелегальної періодики, познайомився із революціонерами А.Желябовим, В.Мальованим, І.Житецьким та ін. У липні 1879 р. їх заарештували, безпосередньо Я.Шульгину присудили п’ять років заслання до Сибіру (Єнисейськ). Детальніше про різні версії арешту див.: *Іщук-Пазуляк Н.* Яків Миколайович Шульгин. — С. 201.

...тільки один розділ в часописі “Северный вестник”... — див.: Северный вестник. — СПб, 1887. — № 6.

с. 576–577 Праця ся вийшла згодом уже в 1899 р. в наших “Записках” (т. ХХІХ і ХХХ) — йдеться про працю: Україна після 1654 року. Історичний начерк // ЗНТШ. — Львів, 1899. — Т. ХХІХ. — Кн. ІІІ. — С. 1–13; Т. ХХХ. — Кн. ІV. — С. 14–67.

с. 577 *Покійний взявся просто до оброблення історії Коліївщини для нової “Київской старини”, веденої Старою громадою, до котрої він стояв дуже близько* — очевидно, після закінчення університету Я.Шульгин тісно розпочав співпрацювати із Старою громадою. Із спогадів О.Лотоцького довідуємось, що він брав активну участь у її діяльності у 1870-х рр. (*Наріжний С. Я.М.Шульгин і його наукова праця.* — С. 214). Після повернення із Єлисаветграда в 1899 р. він знову активно співпрацює із нею, готуючи українсько-російський словник, організовуючи видавництво “Вік”, тощо. (Там само. — С. 215).

...“Очерк Колиивщини по неизданным и изданным документам 1768 и ближайших годов” (вийшла того ж року особно, потім переложена і по-українськи в ХХ т. “Руської історичної бібліотеки”) — йдеться про працю: *Очерк Колиивщини по неизданным и изданным документам 1768 и ближайших годов // Киевская старина.* — К., 1890. — № 2. — С. 185–220; № 3. — С. 381–418; № 4. — С. 22–52; № 5. — С. 263–306; № 6. — С. 409–426; № 7. — С. 1–21; № 8. — С. 192–223. Окремою книгою. — К., 1890. — 209 с. Огляд змісту роботи див.: *Щербина В.* Пам’яті Якова Шульгина. — С. 10–12; *Іщук-Пазуляк Н.* Яків Миколайович Шульгин. — С. 206–211; *Наріжний С. Я.М.Шульгин і його наукова праця.* — С. 304–307.

...в наукових кругах була прийнята прихильно і зісталася досі головною працею з історії Коліївщини — див., наприклад: *Анонім [Огляд]: Шульгин Я.* *Очерк Колиивщини по неизданным и изданным документам 1768 и ближайших годов.* — К., 1890 // *Журнал Министерства народного просвещения.* — СПб, 1891. — № 1. — С. 242–243. Автор огляду жалкує з того приводу, що Я.Шульгин не використав ширшої джерельної бази. Однак загалом відгук позитивний і його автор наголошує: “У Шульгина було достатньо матеріалу ... із головнішими його висновками, здається, слід згодитися” (Там само. — С. 243). Важливим недоліком роботи, на думку рецензентів і пізніших істориків, які зверталися до цієї теми, була обмежена кількість джерел, використаних у дослідженні. Я.Шульгин фактично використав лише одну Коденську книгу — протоколи польської військово-судової комісії, яку скликали в м. Кодня (Житомирщина) з метою винесення вироків полоненим та учасникам Коліївщини. С.Наріжний відповідає на закиди М.Грушевського щодо недоліків роботи Я.Шульгина. На перше зауваження — про важкий стиль праці, — він зауважує: “Треба признати, що виклад у Шульгина не дуже захоплюючий, але зате цілком речевий і незаплутаний”. Щодо недостатньої кількості джерел, то С.Наріжний вважає, що автор, без сумніву, був ознайомлений із всіма матеріалами, “що тільки в його часи було знайдено”. (*Наріжний С. Я.М.Шульгин і його наукова праця.* — С. 307).

Я.Шульгин сам свідомо надав другорядне значення у дослідженні польській мемуарній літературі, а офіційні документи російського походження йому були невідомі. Лише в 1920-х рр. їх увів до наукового обігу історик О.Гермайзе (*Гермайзе О. Колівщина в світлі новознайдених матеріалів // Україна. — К., 1924. — Кн. 1–2. — С. 19–81*). Див. зауваження О.Гермайзе, висловлені до праці Я.Шульгина: *Наріжний С. Я.М.Шульгин і його наукова праця. — С. 307–308*.

Тільки з боку польських істориків... викликав гострі атаки, на котрі відповідав і автор, і редакція “К[иевской] старини” (властиво Антонович) — див. рецензію відомого польського історика Т.Корзона: *Korzon T. Nowa książka o koliszczuźnie // Kwartalnik Historyczny. — Lwów, 1892. — R. VI. — S. 527–540*. Відповідь Я.Шульгина: *Шульгин Я. “Правда” о коливищине польского историка г. Корзона (По поводу его рецензии в № 3 “Kwartalnika Historycznego” за 1892 г. на “Очерк коливищины” Я. Шульгина) // Киевская старина. — К., 1893. — № 1. — С. 126–160*. Також: От редакції [Антонович В.] Несколко слов г. Корзону // Там само. — С. 161–166. Критика Т.Корзона була націлена на кілька підставових положень, висловлених Я.Шульгиним. По-перше, на думку польського історика, гайдамацькому рухові не були властиві політичні, ідейні гасла, він носив розбійницький характер; по-друге — Колівщина не була партизанською війною “за свободу, віру, правду і народність” (*Korzon T. Nowa książka o koliszczuźnie. — S. 534*). «Чи той, хто грабує і мордує шляхту, ксьондзів і євреїв, веде “партизанську війну”, мститися “за віру і свою волю”, бореться “за віру і правду”, проводить “спробу оборонити родинний край”?» (*Ibidem*). Потім резюмує, що “гайдамацтво було простим розбоем, де дикі прояви козацького своєвільства поєдналися із релігійним фанатизмом, утворивши справжній хаос у всякого роду відносинах” (*Ibidem*). Я.Шульгин у відповіді Т.Корзону відстоює свою позицію, пишучи, що Колівщина — “прояв самостійного усвідомленого протесту південно-російського селянства”, “проявляючи свою жорстокість в народній боротьбі за віру і волю, вони зовсім не були виродами людства, якими вони здавалися і здаються багатьом полякам і п. Корзону” (*Шульгин Я. “Правда” о коливищине польского историка г. Корзона. — С. 141*). У подібній тональності був написаний відгук від редакції “Киевской старини”. Його автор В.Антонович зазначає, що “головне завдання польського історика має публіцистично звинувачувальний характер” (От редакції [Антонович В.] Несколко слов г. Корзону. — С. 162). Він пише, що буде готовий до подальшої полеміки тільки тоді, коли вона буде носити науковий характер і коли “польські історики відмовляться від політики “нервів”, безперспективної на будь-якому ґрунті і зовсім недоцільної в науці” (Там само. — С. 166).

...статейка про П.Полуботка в “К[иевской] старине” 1890 р. — йдеться про статтю: Павел Полуботок, полковник черниговский (1705–1724). К портрету // Киевская старина. — К., 1890. — № 12. — С. 522–538.

Вона мала служити певною поправкою до різкого осуду діяльності Полуботка, даного Лазаревським всупереч традиційним поглядам на нього, підтриманих Костомаровим — йдеться про статті: *Лазаревский А.М. Павел Полуботок // Русский архив. — СПб, 1880. — Т. 1. — С. 137–209*; *Костомаров Н.И. Павел Полуботок // Русская старина. — СПб, 1876. — Кн. III. — С. 500–525*. Автор здебільшого поділяє точку зору О.Лазаревського щодо осуду діяльності П.Полуботка, “але вже квестіонує й можливість інших поглядів” (*Наріжний С. Я.М.Шульгин і його наукова праця. — С. 309*). Справа в тому, що О.Лазаревський оцінював діяльність козацької старшини загалом і П.Полуботка зокрема із народницьких позицій, зосереджуючись на соціально-економічній історії Гетьманщини, вважав її (старшину) визискувачами селянства, народу. Власне, тому він певною мірою однобоко розглядав постать П.Полуботка, відсуваючи його політичну діяльність на друге місце.

с. 578 Спочатку він вчив в одній з приватних гімназій, потім дістав посаду в державній “першій” гімназії... — Я.Шульгин спершу отримав посаду вчителя у приватній гімназії Валькера. Згодом перейшов на педагогічну роботу до першої гімназії, як не парадоксально, за рекомендацією Д.Піхна, відомого українофоба, редактора газети “Киевлянин”. Детальніше див.: *Щербина В.* Пам’яті Якова Шульгина. — С. 8–9.

...статтю про свого елисаветградського приятеля *В.Ястребова*, з нагоди його смерті (*Ibid.*, XXX, 1899) і ширше справоздання з книги *Еварницького “По следам запорожцев”* (т. XXXIV, 1900)... — все підписане буквами Л.Ч. Цей криптонім означав — “Любчин чоловік”, тобто Любові Устимович, його дружини, яка активно допомагала йому в громадсько-педагогічній роботі (*Іщук-Пауляк Н.* Яків Миколайович Шульгин. — С. 203). Йдеться про праці: Володимир Ястребов. Некролог // ЗНТШ. — Львів, 1899. — Т. XXIX. — Miscellanea. — С. 1–4; Рец. на публ.: *Еварницький Д. И.* По следам Запорожцев. — СПб, 1898 // Там само. — Т. XXXIV. — Бібліографія. — С. 31–37. Окрім цих заміток і рецензій, Я.Шульгин подав ще дві: Г.Сковорода. Проба бібліографії // Там само. — Львів, 1897. — Т. XXX. — Miscellanea. — С. 1–4; Рец. на публ.: *Пашутин А.Н.* Исторический очерк г. Елисаветграда. — Елисаветград, 1897 // Там само. — Бібліографія. — С. 18–24.

...був одним з ближчих учасників заснування “Українського наукового товариства”... — Я.Шульгин був членом бюро і історичної секції товариства (*Хроніка Українського наукового товариства в Києві // Записки Українського наукового товариства у Києві.* — К., 1909. — Кн. IV. — С. 158; Кн. VII. — С. 113).

А.Ф.

Пам’яті Миколи Лисенка. Промова Мих[айла] Грушевського

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Пам’яті Миколи Лисенка. Промова, сказана на засіданні Українського наукового товариства, присвяченого пам’яті Лисенка, 2 (16) грудня 1912 р. // *Записки Українського наукового товариства у Києві.* — К., 1913. — Кн. XI. — С. 5–12.

Лисенко Микола Віталійович (народився 10(22)03.1842 р. у с.Гриньки Кременчуцького пов. Полтавської губ. — помер 24.10.(6.11) 1912 р. у Києві) — видатний український композитор і музично-громадський діяч, засновник української професійної музики.

Бібліографія творів М.Лисенка: Нотографічний покажчик видань музичних творів М.В.Лисенка / *О.П.Осадця* (укл. і авт передм.); *С.П.Костюк* (ред.). — Львів, 2001.

Література: *Архімович Л.Б., Гордійчук М.М.* М.Лисенко: Життя і творчість. — К., 1992. — 3-є вид., доп. й перероб.; *Бернацька Г.* Із невідомого листування Миколи Лисенка з галичанами // ЗНТШ. — Львів, 1993. — Т. ССХХVI: Праці Музикознавчої комісії. — С. 244–264; *Катренко А.М., Денисенко С.Д.* М.В.Лисенко і національно-визвольний рух в Україні у другій половині XIX—на початку XX ст. // УІЖ. — К., 1992. — № 7–8. — С. 48–59; *Квітка К.* М.Лисенко як збирач народних пісень. — К., 1923; *Микола Лисенко у спогадах сучасників: У 2-х т.* — К., 2003. — Т. 1 / Упор. текстів, ілюстратив. мат., передм. та коментарі *Р.Пилипчука; Осадця О.* Прижиттєві видання творів М.В.Лисенка // *З історії книги та бібліографії: Зб. наук. праць.* — К., 1990. — С. 36–51; *Скорульська Р.* Лисенки давні і сьогочасні (історико-літературне дослідження з коментарями та додатками) // *Український родовід. Матеріали генеалогічної конференції 2–4 грудня 1995 р.* — Львів, 2001. — С. 9–44.

ЗМІСТ

с. тексту с. ком.

<i>М.КАПРАЛЬ, А.ФЕЛОНЮК. Передреволюційне десятиліття великого історика України (1906—1916)</i>	<i>V</i>	
Розділ І. ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ	1	
До біографії митрополита Онисифора Дівочки	3	590
З облоги Белза в 1352 р.	7	592
Одна з українських колекцій	8	593
Рожне поле	11	594
Студії з економічної історії України	13	596
Господарство польського магната на Задніпров'ї перед Хмельниччиною	76	602
Байда-Вишневецький в поезії й історії	90	604
Сучасна вірша про неволю Вишневецького	116	606
До портрета Мазепи	120	607
Ще до портрета Мазепи.	122	608
Шведсько-український союз 1708 р.	123	609
Новий хозарський текст про війни Олега	135	610
Український рух на схід. Розселення за московською границею до 1648 р.	140	611
Розділ ІІ. ОГЛЯДИ, РЕЦЕНЗІЙНІ СТАТТІ, ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ ГАСЛА	173	614
Коли сфабрикована грамота Любарта луцької катедрі?		
Критична замітка	175	614
Українське наукове товариство в Києві й його наукове видавництво	177	615
Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності	185	616
До питання про розселення в'ятчів. Кілька заміток з приводу новіших праць	192	621
Лопушанський "Святовид"	196	621
Нові конструкції початків слов'янського і українсько-руського життя. Критичні замітки	197	622
Останні випуски праці проф. Жуковича про релігійні відносини XVII в.	217	624
Останні томи "Архива Юго-Западной России"	224	627
Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви у них основних питань українознавства	229	628
Нові гіпотези з історії староруського права. Критичні замітки з приводу праці К.Л.Геца	266	641
Новіша література по історії В[еликого] кн[язівства] Литовського. Критичний огляд	285	643
Короткий огляд української історії	303	647
Українська справа в її історичному розвитку	312	649
Глинський Михайло Львович	338	651
Гонта	340	654

Запоріжжя і Запорізька Січ (Січа)	342	656
[Виступ на загальних зборах НТШ 30 квітня 1907 р.]	350	657
[Виступ на загальних зборах НТШ 12 травня 1909 р.]	352	658
Розділ III. АРХЕОГРАФІЧНІ ПУБЛІКАЦІЇ ТА ПЕРЕДМОВИ	355	659
Лист Володимирської громади з 1324 р. (Факсиміле листа й печатки)	357	659
Матеріали до історії Коліївщини. IV. Оповідання очевидця про смерть Гонти	361	660
Три листи Волод[имира] Антоновича до Антонія Мйодушевського	364	662
Записка Гендльовіка про банатських запорожців	371	664
До історії Остриянинової еміграції. Постриження вдови Остриянина в Москві	372	664
Історія Хмельниччини, списана Силуяном Мужилівським в лютім 1649 р.	376	665
Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства. Признання кирило-мефодіївців	387	665
Вступне слово [до т. LXIX “Записок НТШ”]	529	671
Передне слово [до: Свендцький І. Опис рукописів народного дому]	531	671
Передмова [до т. ХСІІ “Записок НТШ”]	533	673
Від комісії [Передмова до т. VIII “Жерел”]	534	674
Від комісії [Передмова до т. ХХІІ “Жерел”]	538	677
Розділ IV. НЕКРОЛОГИ	539	678
Богдан Бучинський. Посмертна згадка	541	678
Пам’яті Никандра Молчановського	543	680
Петро Голубовський. Некролог	550	684
Микола Дашкевич. 1852—† 20.I.1908	553	687
Пам’яті Володимира Антоновича	558	691
Кн[язь] Ян-Тадеуш Любомірський. (Некролог)	560	693
Ф. Леонтович—В. Ключевський—Д. Самоквасов. (Некрологічні замітки)	562	694
В. І. Сергеевич. Посмертна згадка	568	701
Пам’яті Євгена Голубінського	570	702
Пам’яті Якова Шульгина	575	705
Пам’яті Миколи Лисенка. Промова Мих[айла] Грушевського	579	709
Іван Филевич. Некрологічна замітка	584	713
Костянтин Михальчук	587	716
Пам’яті Володимира Лозинського	589	719
КОМЕНТАРІ	590	
СПИСОК ЦИТОВАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	720	
ПОКАЖЧИК	726	
ПОЯСНЕННЯ СЛІВ	753	

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 8

Серія “Історичні студії та розвідки (1906—1916)”

Редактор *Л.Веремієнко*
Художнє оформлення *С.Іванов*
Технічний редактор *С.Довба*
Коректори *М.Ломеха, Б.Павлів, О.Тростянин*

Здано на складання 21.02.2006. Підп. до друку 17.11.2006.
Формат 70x100¹/₁₆. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Умовн. друк. арк. 62,56.
Умовн. фарбовідб. 62,98. Обл.-вид. арк. 55,00. Наклад 5000 прим.
Свідоцтво держ. реєстру: серія ДК № 2980. Вид. № 14. Зам. 432-7.

Державне підприємство “Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21
www.dsv-svit.lviv.ua; e-mail: office@dsv-svit.lviv.ua

Друк на ВАТ “Львівська книжкова фабрика “Атлас”
75005 м. Львів, вул. Зелена, 20

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. /Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.;
Голов. ред. П.Сохань. — Львів: Світ, 2002 —
Т. 8: Серія “Історичні студії та розвідки (1906—1916)”. — 2007. —
776 с.

ISBN 978-966-603-223-5; 978-966-603-484-0 (т. 8).

Восьмий том зібрання праць М.Грушевського продовжує серію “Історичні студії та розвідки” і охоплює період 1906—1916 рр. У томі вміщені численні історичні статті, огляди, рецензії, археографічні передмови та публікації вченого, некрологи й посмертні згадки про істориків, суспільних діячів — сучасників М.Грушевського.

Видання розраховане для істориків, етнографів, філологів та всіх, хто цікавиться історією України.

ББК 63.3 (4 УКР)

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-484-0 (т. 8)